

Behoud van de Ortolaan (*Emberiza hortulana*) niet alleen een Nederlandse zaak

Peter Keij & Henk Moller Pillot

Inleiding

Zoals zoveel van onze vogelsoorten is de Ortolaan (*Emberiza hortulana*) in West-Europa een typische vogel van het cultuurland. Dat roept de vraag op, of dit wel het optimale biotoop is en of de soort oorspronkelijk hier inheems was. Vooral over de laatste vraag bestaan enige onzekerheden. Het ziet er naar uit, dat de Ortolaan vanuit het oosten West-Europa is binnengedrongen. De belangrijkste merkwaardigheid is dan echter, dat de trek van onze vogels via het uiterste westen van Europa verloopt: West-Frankrijk - Spanje - Gibraltar.

Wat het biotoop betreft vermeldt Voous (1960): *'een zeer grote verscheidenheid van overwegend droge gebieden met verspreide boomgroei en een vrijwel gesloten, lage gras- en kruidenvegetatie op zandige, lemige of rotsachtige bodem: uitgestrekte graanvelden of andere akkerlanden met boomrijen of houtsingels, droge weiden en natuurlijke en kunstmatige kruidsteppen in laagland en op warme zuidhellingen in gebergten. Voorts struiksteppen en open maquis met verspreid staande eiken, waar gras onder groeit'*.

In diverse delen van Europa leeft de Ortolaan nog altijd in min of meer natuurlijke biotopen, namelijk terreinen, waar boomgroei wordt afgewisseld door open terreinen (Dementjev & Gladkov 1954, Koffán 1961). Maar ook in Midden- en Oost-Europa leven veel Ortolanen in cultuurland met verspreide bomen of kleine bosjes. Deze terreintypen zijn kennelijk minstens zo geschikt als het natuurlijke biotoop. Het is niet ondenkbaar, dat een grotere nakomelingschap in het cultuurland de uitbreiding naar het westen heeft mogelijk gemaakt. Er wordt namelijk verondersteld, dat deze heeft plaatsgevonden in de laatste paar honderd jaar. Overigens kan dit ook samenhangen met een temperatuurstijging na de 'Kleine IJstijd', zoals hieronder zal blijken.

Het biotoop in Nederland

Wij zullen het biotoop, zoals wij dat in Nederland kennen, eerst eens nader onder de loupe nemen. Dit doen wij aan de hand van ge-

vens, die door beide auteurs in 1974 zijn verzameld bij een bezoek aan een aantal typische ortolanenbiotopen in het oosten en zuiden van het land. In al deze gebieden kwa-

Broedbiotoop en voedselbiotoop van de Ortolaan, Winterswijk.

Foto: Frits van Daalen.

Tabel 1. Overzicht van gewassen en kruiden in ortolanenbiotopen. De opnamen zijn uit mei 1974 en het betreft telkens een gebied van maximaal 20 ha.

	I	II*	III*	IV*	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII
granen excl. mais	1	1	1	2	2	2	2	2	2	3	2	3	2
hakvruchten	1		1	1	2	1	1		2	2	1	1	1
mais	1	1		1		1	1			1	1	1	
overige		2						1	2	3	1		
aantal gewassen	3	4	2	4	4	4	4	3	6	9	5	5	3
akker-'onkruiden'	m	w	w	w	m	w	v	m	v	v	v	v	m
bermkruiden	v	m	m	m	w	m	m	w	m	m	m	m	m

w = weinig; m = matig; v = veel onkruidsoorten.

Tabel 2. Lijst van vogelsoorten in ortolanenbiotopen gerangschikt naar presentie, éénmalige waarneming in mei 1974.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII
Ortolaan	1	—	—	—	3	3	2	4	4	12	2	4	2
Houtduif	x	x	x	x	x	x	x		x	x	x	x	x
Fitis	x	x	x	x	x			x	x	x	x	x	x
Merel		x	x	x		x	x		x	x	x	x	x
Veldleeuwerik		x		x			x	x	x	x	x	x	x
Tuinfluitier	x	x		x	x		x	x	x			x	x
Vink	x		x	x	x		x				x	x	x
Vlaamse Gaai	x	x				x		x	x	x	x		x
Spreeuw	x		x	x			x		x	x	x	x	
Geelgors	x	x			x	x		x		x	x		x
Koekoek	x	x			x				x	x	x		
Zwarte Kraal	x	x		x					x	x	x	x	
Ekster	x	x			x			x	x	x	x		
Nachtegaal	x	x	x				x		x?			x	x
Boompieper	x	x				x		x		x	x	x	
Witte Kwikstaart		x	x	x			x		x		x	x	
Koolmees	x	x	x			x	x					x	x
Roodborst	x	x	x	x			x					x	
Gekraagde Roodstaart	x	x	x	x	x	x				x			
Zwartkop		x	x		x						x		
Tjiftjaf	x			x				x	x		x	x	
Tortelduif		x							x	x		x	x
Grote Lijster		x	x	x		x				x			
Winterkoning					x		x		x			x	
Grasmus		x	x	x									x
Torenavalk		x								x	x		
Kievit		x	x	x									
Holenduff		x							x			x	
Heggemus								x		x			x
Hulsmus				x					x	x			
Aantal soorten	17	23	14	16	11	9	13	11	19	18	17	19	13

Twee maal kwamen voor: Patrijs, Wielewaal, Kauw, Zanglijster, Bosrietzanger, Spotvogel, Ringmus, Kneu.

Eén maal kwam voor: Pimpelmees, Boompieper, Boompieper, Braamsluiper, Goudhaan

Gebieden (tabel 1 en 2)

- I. Wollinghuizen, gem. Vlagtwedde Gr.
- II. Nutter esch, gem. Denekamp O.
- III. Hezinger esch, gem. Tubbergen O.
- IV. Mander esch, gem. Tubbergen O.
- V. Miste, gem. Winterswijk, Gld.
- VI. Haart, gem. Aalten, Gld.
- VII. Henxel, gem. Winterswijk Gld.
- VIII. Hoogeloon, gem. Hoogeloon, Hapert, Casteren N.-B.
- IX. Alphen-Boshoven, gem. Alphen en Riel N.-B.
- X. Hooge Heide, Lottum, gem. Grubbenvorst L.
- XI. Meerlose baan, gem. Meerlo, Wanssum L.
- XII. Waldfeuchterbaan, gem. Echt L.
- XIII. Prinsenbaan, gem. Echt L.

*In 1974 geen Ortolanen meer aanwezig.

men vroeger (meer of minder) Ortolanen voor, al was dat in Groningen en Twente maar sporadisch.

Het landschap was in alle gevallen rijk gestructureerd, bestaande uit akkers met daar-

tussen bosjes en/of houtwallen.

Uit tabel 1 blijkt, dat altijd graanakkers, waar- onder steeds Rogge, en vrijwel altijd hak- vruchtakkers aanwezig waren. De akkers en bermen waren gewoonlijk vrij rijk aan kruiden, waaronder bijvoorbeeld Akkerviooltje (*Viola tricolor*), Spurrie (*Spergula arvensis*), Zwaluw- tong (*Polygonum convolvulus*), Varkensgras (*Polygonum aviculare*), Schijfkamille (*Matri- caria discoidea*), Herderstasje (*Capsella bur- sa-pastoris*), Ganzevoet (*Chenopodium spec.*), Hennenpetel (*Galeopsis tetrahit*). De eenmalig genoteerde vogelbevolking is af te leiden uit tabel 2. Steeds zijn veel vogel- soorten aanwezig die in een dergelijk halfge- sloten landschap thuishoren, zoals vermeld door Kwak & Grotenhuis (1979) en Gerritsen

Biotoop van de Ortolaan, Kraijelheide, Maasbree.

Foto: Sjaak Gubbels.

(1979). Karakteristiek is het vaak voorkomen van de Geelgors (*Emberiza citrinella*). Waar kleine bosjes of zelfs zwaar bos aanwezig is, kan men soorten vinden als Houtduif (*Columba palumbus*), Vlaamse Gaai (*Garrulus glandarius*), Zwarte Kraai (*Corvus corone*), Ekster (*Pica pica*), Nachtegaal (*Luscinia megarhynchos*) enzovoort. Typische bewoners van struikgewas als de Fitis (*Phylloscopus trochilus*) en de Merel (*Turdus merula*) ontbreken vrijwel nergens.

De meer noordelijk gelegen terreinen, waar in 1974 nog maar zelden Ortolanen voorkwamen, hadden een minstens zo rijke vogelbevolking als de meer zuidelijk gelegen gebieden. Het feit, dat in Oost-Groningen en Twente de Ortolaan nooit talrijk is geweest lijkt dus op het eerste gezicht niet aan het biotoop te liggen.

Zoals andere auteurs in dit nummer nader hebben uitgewerkt, zijn bosjes en houtwallen op vele plaatsen verdwenen of afgetakeld en hebben rogge- en hakvruchtakkers vaak plaatsgemaakt voor Mais en grasland. Vele gebieden zijn dus in diverse opzichten kaler en armer geworden, zodat klimaat en voedselsituatie voor de Ortolaan minder gunstig geworden zijn. Dit is onder andere te illustreren aan de hand van de situatie in Noord-Brabant. De afname van het aantal Ortolanen van een gewone broedvogel in het begin van deze eeuw tot een zéér schaarse op dit moment, is in deze provincie parallel gelopen met de afname van het biotoop. Bij het vergelijken van oude en recente stafkaarten ziet men onmiddellijk, dat het oppervlak aan akkers met houtwallen of bosjes zeer sterk is teruggelopen. Bijvoorbeeld vond men in 1917 rond Hilvarenbeek en Esbeek (te beoordelen naar

stafkaart no. 667) meer dan 5 km² goed ortolaanbiotoop, rond 1950 nog ½ km², in 1980 vrijwel niets meer. In de jaren zestig en zeventig van deze eeuw was de soort geheel beperkt tot biotoopprestanten, die verspreid over de provincie waren overgebleven (Van Erve et al 1967). Momenteel ziet het er naar uit, dat de Ortolaan geheel of vrijwel geheel uit Noord-Brabant is verdwenen.

Op plaatsen, waar de veranderingen in het landschap minder ingrijpend zijn, weet de Ortolaan zich redelijk te handhaven.

Een voorbeeld hiervan vormt de populatie te Grubbenvorst (Noord-Limburg). Volgens gecorrigeerde cijfers van J. Hoogveld (persoonlijke mededeling) bedroeg het aantal zangposten in de broedtijd in:

1973 22; 1974 22; 1975 31; 1976 26; 1977 32 (of meer); 1980 11; 1981 20; 1982 13.

Wij hebben hier te maken met een jong cultuurlandschap, waar rond 1950 houtsingels werden aangeplant (Berk (*Betula spec.*)) of gezaaid (Eik (*Quercus spec.*)).

Volgens Klomp (z.) waren reeds in 1953 Ortolanen aanwezig. Het grondgebruik is sindsdien nauwelijks veranderd. Tot 1977 handhaafde zich, in tegenstelling tot andere gebieden in Nederland, een grote populatie. Zelfs leek deze in laatstgenoemd jaar profijt getrokken te hebben van de warme zomer van 1976. Wél lijken de aantallen momenteel lager te liggen dan in de jaren zeventig*.

Invloed van temperatuur?

Voor de Nederlandse situatie lijken de oorzaken van de achteruitgang van de Ortolaan dus vrij duidelijk aan te geven. Het is echter nuttig, de zaak ook in wat ruimer verband te bekijken. De verspreidingskaart van de Orto-

*Inmiddels is het grondgebruik wel veranderd door toename van de aspergeteelt.

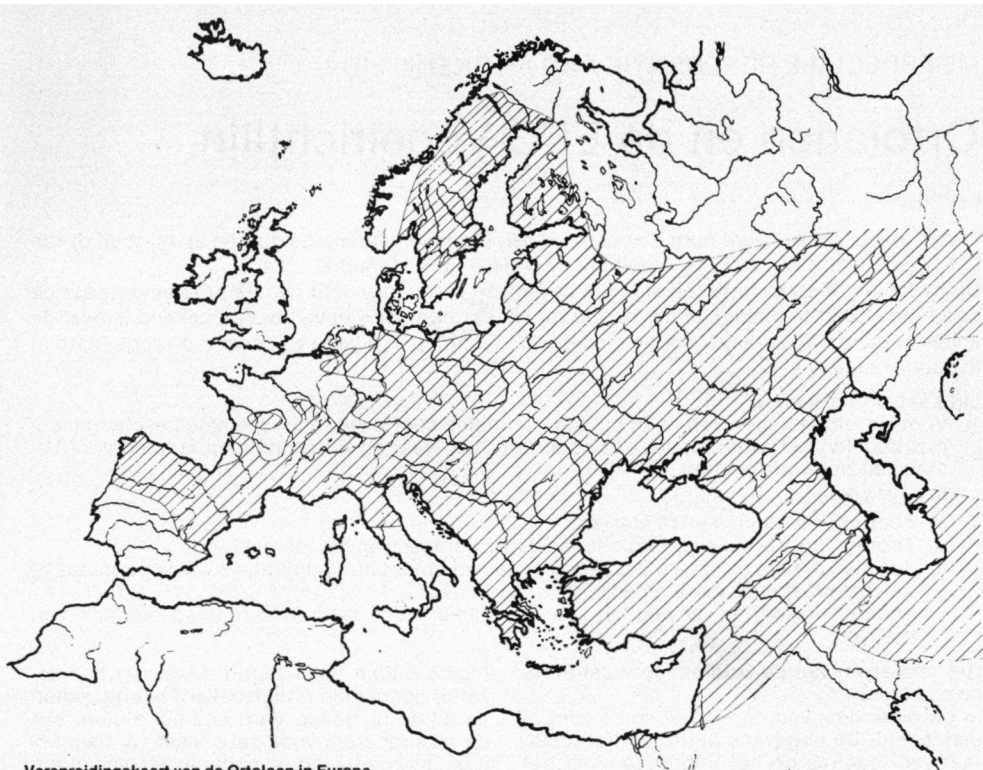

Ortolaan (*Emberiza hortulana*).
 (Naar afbeelding op een uitgave van N.V. "Stoomdrukkerij Floralia" Assen). Men wist vaak niet in welk type landschap deze soort voorkwam. Hier is de soort getekend langs de slootkant in een Wilg.

laan in Europa (figuur 1) laat zien, dat Nederland en België in een uiterste uitloper naar het westen liggen. De nattere gebieden in West- en Noord-Europa worden gemedend. Binnen Nederland ontbreekt de soort vrijwel in het koudere noordoosten en eveneens in het midden en zuidwesten van het land, waar de wind sterker is en de zomertemperaturen minder hoog oplopen. Volgens Wallgren (1955) heeft de Ortolaan ook een dun verkleed en een geringe temperatuurtolerantie. Koffán (1961) vermeldt zelfs voor Hongarije een voorkeur voor warme zuidhellingen.

Vijftig jaar geleden lag de grens in Nederland en België wat meer naar het westen en noorden, maar toch niet erg veel: er zijn geen broedgegevens bekend uit de provincie Henegouwen en zeer weinig uit West-Vlaanderen, Utrecht, Overijssel en Drenthe (Lippens & Wille 1972, Moller Pillot 1966). In laatstgenoemde provincies was de Ortolaan schaars zowel in de vorige eeuw (Knippenberg 1967 : 22) als in het begin van deze eeuw (Thijsse 1912, 1925). In Noordwest-Frankrijk en Engeland heeft de soort nooit gebroed, hoewel daar voldoende geschikt biotoop aanwezig moet zijn.

Dit alles wekt de indruk, dat de Nederlandse populatie nooit een overschot aan vogels heeft opgeleverd. De westgrens van een areaal zal namelijk in jaren met gunstig weer verder verschuiven, wanneer de populatie-dichtheid binnen de areaalgrens blijft toenemen. Vooral wanneer er nog voldoende geschikt biotoop aan de rand van het areaal aanwezig is, zoals in Nederland, België en Frankrijk de laatste eeuwen het geval was. Ook in de jaren vijftig (toen de ortolanenvangst niet meer intensief werd beoefend), werden vele geschikte plaatsen in Twente en Midden-Nederland niet bevolkt. Dit wijst er op, dat de populaties aan de rand van het areaal geen positief rendement hadden. En aangezien wij moeten aannemen, dat de rendementsvermindering naar het westen zeer geleidelijk zal verlopen (over vele tientallen kilometers), zal de Nederlandse populatie ten dele vanuit meer oostelijk gelegen gebieden op peil gehouden zijn. Het felt, dat ook geschikte plaatsen in Nederland en België niet meer door Ortolanen worden bewoond, zal dus mede worden veroorzaakt doordat de meer centraal in het verspreidingsgebied gelegen biotopen geen positief rendement meer hebben (zie Conrads,

Verspreidingskaart van de Ortolaan in Europa.

Maréchal: elders in dit nummer). Het is een zeer normaal verschijnsel, dat aan de areaalgrens alleen nog de optimale plaatsen bewoond worden en dat hier een 'eilandsgewijze verspreiding' optreedt. Bij een vogelsoort met een relatief grote plaatstrouw is dan zelfs een bepaalde mate van inteelt, dialectvorming in de zang enzovoort, mogelijk.

Is behoud nog mogelijk?

Wat moeten wij verwachten betreffende de beschermingsmogelijkheden voor de Ortolaan in ons land? In het noorden en westen van Nederland zijn waarschijnlijk zelfs in optimale biotopen geen vitale populaties mogelijk. In het zuidoosten verdwijnen zelfs grote populaties in korte tijd, als de achteruitgang

van het biotoop geen halt wordt toegeroepen. Indien het biotoop hier niet verandert of zelfs verbeterd, kan de Ortolaan zich hier gedurende lange tijd handhaven. Maar op de lange duur is het onmogelijk deze populaties te behouden, wanneer in het aangrenzende gunstiger klimaatgebied (dus in Duitsland) niet eveneens geschikte landschappen in hun kwaliteiten hersteld worden, zodat een positief rendement van de totale Westeuropese populatie mogelijk is. Anders verdwijnen kleine geïsoleerde populaties in Nederland na enkele ongunstige zomers.

Evenals bij veel andere 'oostelijke' soorten zijn wij dus ten dele afhankelijk van wat elders in Europa gebeurt en is internationale actie noodzakelijk.

■ Peter Keij, Molenstraat 36, 5087 BN Diessen (N.-B.). & Henk Moller Piliot, Leyparkweg 37, 5022 AA Tilburg.

LITTERATUUR:

- Dementjev, G.P. & N.A. Gladkov (1954): Pticy SSSR. Deel V: 433-438.
 Erve, F.J.H. van et al (1967): Avifauna van Noord-Brabant. Assen.
 Gerritsen, G.J. (1979): Onderzoek naar broedvogels van begroeiingslijnelementen in Twente. Het Vogeljaar 27 (5) : 231-238.
 Klomp, H. (z.j.): Het onderzoek naar de vogelstand. In: 10 jaren windsingelonderzoek in Grubbenvorst (L), 1950-1960. Commissie voor de agrarische belangen in Limburg.
 Knippenberg, W. (1967): De avifauna van Noord-Brabant van de 15de tot de 20ste eeuw. In: F.J.H. van Erve et al. 1967 : 18-44.
 Koffán, K. (1961): Vögel vor der Kamera. Würzburg.
 Kwak, R. & J. Grotenhuis (1979): Biotopkeus van broedvogels in de Achterhoekse houtwallen. Het Vogeljaar 27 (5) : 239-249.
 Lippens, L. & H. Wille (1972): Atlas van de vogels in België. Tielt, Utrecht.
 Moller Piliot, H. (1966): De Ortolaan. Het Vogeljaar 14 (3) : 130-133.
 Thijssen, J.P. (1912): Het Vogelboekje. Amsterdam.
 Thijssen, J.P. (1925): Het Vogelboekje. Amsterdam.
 Voous, K.H. (1960): Atlas van de Europese vogels. Amsterdam.
 Wallgren, H. (1955): Der Vogelzug als Anpassungsphänomen. Der Vogelwarte 18 (2) : 61-66.